

ЗА ВТОРАТА ПОЗИЦИЯ НА (МЕСТОИМЕННИТЕ) КЛИТИКИ В БЪЛГАРСКИ

Цветана Димитрова

Институт за български език – Българска академия на науките

ON SECOND POSITION OF (PRONOMINAL) CLITICS IN BULGARIAN

Tsvetana Dimitrova

Institute for Bulgarian Language – Bulgarian Academy of Sciences

Abstract. The paper argues for the existence of second position for (pronominal) clitics in Bulgarian drawing upon a hypothesis that clitics can be either adverbial or second-position thus occupying either the edge of vP or C. Evidence come from data from Early Modern Bulgarian and constructions in modern Bulgarian.

Keywords: pronominal clitics, Bulgarian, second position, wackernagel clitics, adverbial clitics, Early Modern Bulgarian

Статията¹ разглежда въпроса за позицията на местоименните клитики² в изречението в български въз основа на данни от два новобългарски дамаскина³ и конструкции в съвременния български⁴. Наблюденията се ограничават до кратките форми на личните местоимения и позициите им спрямо други (изреченски) конституенти, в опит да се установи дали има основание хипотезата (Roberts 2010), че в българския клитиките могат да заемат две позиции – втора или приглаголна, както и допускането, че т.нар. „втора позиция“ е активна и се наследява в историческото развитие на езика.

1. Второпозиционни или приглаголни

Според Закона на Вакернагел (Wackernagel 1892/2009) в индоевропейските езици клитиките се появяват след първата дума в (простото) изречение в т.нар. „втора Вакернагелова позиция“. По-късните преформулировки уточняват именно „първата ду-

¹ Работата се представя в рамките на проект „Еволюция на граматическия строеж на българския и руския език в съпоставителен план: корпусен анализ и формални граматика“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“, МОН, Р България, по „Конкурс за проекти по програми за двустранно сътрудничество 2017 г. – България – Русия“, договор ДНТС/Русия 02/2, 14.06.2018 г.

² Приемаме, че те са т.нар. „специални клитики“ (Zwicky 1977, 1985), т.е. появяват се в позиции, в които не се появяват „свободните“ им съответствия; могат да бъдат както енклитики, така и проклитики, но и да привличат ударение – въпросът за клитичността като едновременно прозодично и морфосинтактично явление няма да бъде разглеждан подробно.

³ Троянският дамаскин (ТД) и Ловешкият дамаскин (ЛД) (XVII в.) са достъпни в Историческия корпус на българския език (<http://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/list>).

⁴ Примерите са извлечени от Българския национален корпус (БНК; <http://search.dcl.bas.bg/>) или са конструирани.

ма“, като Халперн (Halpern 1992/1995) я разделя на първа прозодична дума (2W) и първи синтактичен конституент (2P). В труда си върху енклитиките в староруския Зализняк (2007) прави необходимо (ако не и задължително) допълнение, като въвежда понятието „ритмико-синтактична бариера“: първа е позицията непосредствено след (вдясно от) бариерата (/), вляво от нея може да има други елементи; комплексът вляво е с относителна самостоятелност (примери от българския в (1)).

(1) *Иване, // нека **му** дадем нещо!*

*В девет сутринта в неделя // [майка и татко] **ни** повикаха.*

*Щом излязохме, // веднага **я** засякохме.*

Хипотезите за позицията на клитиките в съвременния български език се разделят най-общо на две. Димитрова-Вълчанова (Димитрова-Вълчанова/Dimitrova-Vulchanova 1995, 1998) въвежда т.нар. „възел FRONT“ за всички елементи, предхождащи второпозиционните клитики в българския (вж. Димитрова-Вълчанова, Вълчанов/Dimitrova-Vulchanova, Vulchanov 2006 за развитието на лявата периферия в старобългарския). Същевременно в литературата преобладава мнението, че клитиките в българския са приглаголни (Hauge 1976, Franks, King 2000, Franks 1998, 2017, Тишева/Tisheva 2001), като не се отчита непременно позицията им спрямо лявата граница на изречението.

Според Панчева (Pancheva 2005) в историческия развой на българския език клитиките променят позицията си, като в ранния етап са били следглаголни⁵, в среднобългарския стават второпозиционни – местят се в левия край на Т вследствие на промяна на позицията на опората на Т(ense) Р(hrase), а в съвременния български се връщат към разширената проекция на V, но преди глагола. Тази хипотеза е подкрепена от Робъртс (Roberts 2010: 74–75), който обаче, в рамките на фазовата теория, според която в изречението има две минимални фази CP и vP, предполага, че в някои езици (вероятно и в българския) клитиките могат да са в различни позиции – в С (опората на фазата CP) – ако са D (независими), или на границата (*edge*) на vP, ако са зависими от глагола (това им позволява исторически да се проявяват и като независими, и като зависими от глагола). Първото основание е в допускането, че клитиките са едновременно максимални и минимални елементи, а второто е „дефективността“ им. Макар да се очаква да са прозодично дефективни, в българския те могат да поемат ударението; повечето са морфологично дефективни (ограничени до флексивна част), но кодират характеристики на референта. Синтактично също са дефективни, защото нямат разширения и не се свързват съчинително, но се появяват след пауза в изказването. В контекста на тези колебания е трудно да се изведе една-единствена позиция – не всички местоименни клитики могат да се разглеждат като зависими от глагола (вж. секция 2), а един и същи елемент може да е ориентиран спрямо глагола, но да изисква и елемент вляво в изречението.

⁵ Действително преобладаващият процент от кратките форми на местоименията се появяват след глагола, но тук е приложима уговорка, свързана с преводния характер на текстовете – някои от местоименията превеждат неклитични форми, а в повечето случаи глаголът е в първа позиция.

2. Двойнозависим датив

Според Вечерка (Večerka 1989: 42, вж. Wackernagel 2009: 496 и бел. 8) единствените кратки форми на личните местоимения, които може би са клитични в старобългарския, са кратките дателни лични, 1 и 2 л. ед.ч., *ми* и *ти*. Всички останали кратки местоимения се появяват и в силни позиции (напр. след предлог). В извадка от 478 срещания⁶ на *ми* и *ти* 24,3% са в позиция, различна от следглаголна (срв. с 3,8% от 2178 кратки винителни). Дателните местоимения често се появяват вляво в конструкции с двойнозависима интерпретация, в които изразяват Притежател (Krapova, Dimitrova 2015; Zimmerling 2013).

- (2) **како ти са отворѣсте очи** (Йо. 9:10 Мариинско евангелие)

πως ανεωχθησαν σου οι οφθαλμοι

В Троянската притча (XIV в.) кратките дателни местоимения се срещат във втора позиция (вкл. след глагол); показателна е появата на съкратената форма *моу* в конструкции с двойнозависима интерпретация (*емоу* изразява само непряко допълнение).

- (3) **въза проценѣ ѿ старца ѿ(тъ)ца своего, които моу са ѿ(е)цъ бѣ нареклъ,**

Такива употреби са запазени до днес в съвременния български език, често с двойка интерпретация – на Външен притежател или Агент (*Посъветваха ме да му (= неговия, Вазовия) прочета романа*).

3. Лява граница

Изреченските клитики в българския не се съобразяват с границата на интонационната фраза и могат да са в първа позиция след нея, т.е. след пауза като в (4б), но в изказването винаги са предхождани от друг елемент:

- (4) а. *Великият властител (незабавно) му дал закрила (...)* (БНК)

б. *В ресторанта „Спейлен“ в Осло, където се събираха приятелите му, го посрещнаха с разтворени обятия.* (БНК)

Ако предхождащият елемент не е глагол, клитиките са предглаголни (5а – б), но когато глаголет е в първа позиция, те го следват (5в):

- (5) а. *В сряда му дадох ябълките.*
 б. *Само преди час му дадох ябълките.*
 в. *Дадох му ябълките в сряда.*

Клитичните местоимения се предхождат от повече от един конституент преди бариерата, но не и когато първият елемент вдясно е глагол:

- (6) а. **В сряда дадох му ябълките.*
 б. **Само преди час дадох му ябълките.*

⁶ Данните са извлечени от TOROT: <https://torottreebank.github.io/>

Така позицията на местоименните клитики се ориентира едновременно и спрямо глагола, и спрямо лявата граница на изречението.

4. Ударение

Независимо че кратките форми на някои местоимения се разглеждат като клитични, те могат да привличат ударението в определени условия, напр. след отрицателната частица *не*, като тук се реализира и вторично ударение върху глагола (Franks 2016):

(7) *Не=нИ=ли=(я=)кАжеш, и ти ще загинеш.*

Не=нИ=кАзвай!

Не=зО=ли=(е=)купил?

Не=сЪм=ли=(зо=)купил?

В разглежданите дамаскини местоименната клитика също може да получи ударение, когато е предхождана от *не* – обикновено преди спомагателен глагол – (8а – б), но предхожда *не*, ако вляво има друг елемент (8в):

(8) а. *Ѧ_не_гó_є Ѹлкъ похвѧналь* (ЛД)

б. и *Одѧвна не гó сме видѣле* (ТД)

в. *да го не ѧдѣтъ влѣци* (ТД).

Тези позиционни варианти се проследяват до съвременния български, вкл. в диалектите и разговорната реч, където позицията се колебае както спрямо *не*, така и спрямо спомагателните глаголи. В диалектите местоименните клитики могат да са както преди, така и след *не* (*аз не **те** чувам* и *аз **те** не чувам*, БДС/BDS 2016: карта 143) и спомагателните глаголи в минало неопределено време (*аз съм **го** видял* и *аз **го** съм видял*, БДС/BDS 2016: карта 144). Позицията им спрямо спомагателния глагол и копулата в 3 л. ед.ч. също се различава от останалите лица и числа (*Той **ме** е видял*, но *Те са **ме** видели*, вж. Тишева/Tisheva 2001; *Той **ми** е брат*, но *Те са **ми** братя*). Колеблива е и позицията на местоименната клитика в други сложни глаголни форми (*Тя **го** беше прочела* и *Тя беше **го** прочела*).

В съвременния български *да* е винаги проклитика и между *да* и местоименните клитики няма други елементи – в дамаскините *да* и местоименните клитики също образуват прозодичен комплекс, като ударението пада върху клитиката:

(9) *да гы́ почы́ташь ко́лко мо́же(ш)* (ТД)

И не_цѣть да_сѣ сл(оу)шатъ нѣкои (ЛД)

Мъжѣте цѣ(т) да_сѣ вѣде(т) женѣте на_с(оу)дѣ (ЛД)

В дамаскините местоименните клитики са отразени графично като енклитики, т.е. стоят по-близо до предходната дума, образувайки с нея прозодичен комплекс, графично отделен от предходния елемент (тази близост е отразена с долно подчертаване (◌) в изданието (Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013):

- (10) Кѡи_ѣ тоѡзи дѣто_м(оу) стр(оу)ватъ такѡѡзи мѣкы (ЛД)
сѣ ѡ'кыте товѡ_го молѣха.

В разглежданите дамаскини над 90% от местоименните клитики се появяват във втора позиция, като 38% от винителните и 32% от дателните са предхождани от глагол в първа позиция, а 43,2% от винителните и 44% от дателните – от комплементизатор (да, к-дума, дето и др.).

5. Колебания и изводи

Сигнал за разколебаване на позицията в дамаскините може да се търси в срещанията, макар и малко, на местоименна клитика между две ударени думи:

- (11) ѡ_поклѡ|нет'_се змѣю щотѡ_го_зѡве(м) дѣѡволь. (ЛД)
та_го засрѡми илѣ_го вѣѡтъ илѣ_м(оу)_зѣмѡтъ имѡнѣето.

Срещат се и примери за разделяне на глагола и местоименната клитика – те се проследяват и до днес, но в по-специфични употреби. Въпросителната частица *ли* разделя двете клитики след *не* – (12а), а в разговорната реч (12б) и някои специфични конструкции (12в) между глагола и клитиките може да се появи и друг елемент:

- (12) а. Не *мУ* ли *го* казах. / Не *го* ли казах.
б. (...) той *го* веднага подаде (...) (БНК)
в. (Остар.) Не *го* ли Бог опази, ще рухне изведнѡж (БНК).

Колебанията в позицията на кратките форми на личните местоимения в изречението са основание да допуснем, че може да се намират в различни структурни позиции. Предвид реликтите от конструкции, активно използвани в исторически план, можем да предположим, че втората позиция в изречението вероятно е запазена, без да е задължително да е запълнена.

Цитирана литература

- БДС 2016:** Български диалектен атлас. Обобщаващ том IV. Морфология. София: Изд. на БАН. (Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. IV. Morfologia. Sofia: Izd. na BAN.)
- Зализняк 2008:** Зализняк, А. А. Древнерусские энклитики. Москва: Языки славянских культур. (Zaliznjak A. A. Drevnerusskie jenklitiki. Moskva: Jazyki slavjanskih kul'tur.)
- Младенова, Велчева 2003:** Младенова, О., Б. Велчева. Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век. София: НБКМ. (Mladenova, O., B. Velcheva. Loveshti damaskin. Novobalgarski pametnik ot XVII vek. Sofia: NBKM.)
- Тишева 2001:** Тишева, Й. Свободен или фиксиран е словоредът на клитиките. – В: Българският език през XX век. София: Акад. изд., 64–70. (Tisheva, Y. Svobodni ili fiksiran e slovoredat na klitikite. – V: Balgarskiyat ezik prez XX vek. Sofia: Akad. Izd., 64–70.)
- Dimitrova-Vulchanova 1995:** Dimitrova-Vulchanova, M. Clitics in Slavic. – In: *Studia Linguistics*, 49, 54–92.
- Dimitrova-Vulchanova 1998:** Dimitrova-Vulchanova, M. Are Bulgarian pronominal clitics in the Wackernagel position? – In: *Meddelelser*, 80, Slavisk-Baltisk Avdeling, 7–23.

- Dimitrova-Vulchanova, Vulchanov 2006:** Dimitrova-Vulchanova, M., V. Vulchanov. Relative clauses in Old Bulgarian. – В: Куцаров, Ив., В. Райнов, М. Лакова, В. Мурдаров, Св. Коева (съст.) Езиковедски изследвания в чест на 75-годишнината от рождението на Йордан Пенчев. София: Артграф, 77–88. (Dimitrova-Vulchanova, M., V. Vulchanov. Relative clauses in Old Bulgarian. – V: Kutsarov, Iv., V. Raynov, M. Lakova, V. Murdarov, Sv. Koeva (sast.) *Ezikovedski izsledvania v chest na 75-godishninata ot rozhdenieto na Yordan Penchev*. Sofia: Artgraf, 77–88.)
- Franks 1998:** Franks, S. *Clitics in Slavic*. The Slavic and East European Language Resource Center.
- Franks 2016:** Franks, S. Clitics are/become minimal(ist). – In: *Formal Studies in Slovenian Syntax: In honor of Janez Orešnik*. Linguistik Aktuell/Linguistics Today 236.
- Franks 2017:** Franks, S. *Syntax and Spell-Out in Slavic*. Slavica Publishers.
- Franks, King 2000:** Franks, S., T. H. King. *A Handbook of Slavic Clitics*. New York: OUP.
- Hauge 1976:** Hauge, Kjetil R. The word order of predicate clitics in Bulgarian. – In: *Meddelelser*, 10, Slavisk-Baltisk Avdeling.
- Krapova, Dimitrova 2015:** Krapova, I., T. Dimitrova. The genitive-dative syncretism in the history of Bulgarian. Towards an analysis. – In: *Studi Slavistici*, XII, 181–208.
- Pancheva 2005:** Pancheva, R. The rise and fall of second-position clitics. – In: *Natural Language & Linguistic Theory*, 23 (1), 103–167.
- Roberts 2010:** Roberts, I. *Agreement and Head Movement: Clitics, Incorporation, and Defective Goals*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Večerka 1989:** Večerka, R. *Altkirchenslavische (Altbulgarische) Syntax*. Freiburg.
- Wackernagel 1892/2009:** Wackernagel, J. *Lectures on Syntax. With Special Reference to Greek, Latin and Germanic*. Oxford: OUP.
- Zimmerling 2013:** Zimmerling A. Possessor raising and Slavic clitics. – In: *Current Studies in Slavic Linguistics (Studies in Language Companion Series, 146)*. John Benjamins Press, 43–62.
- Zwicky 1977:** Zwicky, A. M. *On Clitics*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- Zwicky 1985:** Zwicky, A. M. Clitics and particles. – In: *Language*, vol. 61, № 2, 283–305.

Цветана Димитрова
София 1113
Бул. „Шипченски проход“ 52
Институт за български език –
Българска академия на науките
cvetana@dcl.bas.bg

Tsvetana Dimitrova
Sofia 1115
52 Shipchenski Prohod Blvd.
Institute for Bulgarian Language –
Bulgarian Academy of Sciences
cvetana@dcl.bas.bg